

Hans Anten

Pleidooien voor het rationeel surrealisme

Willem Frederik Hermans & F. Bordewijk, *Een onmiskenbare verwantschap. Brieven 1944-1965*. Bezorgd door Marsha Keja en Arno Kuipers. Met een voorwoord van Christiaan Weijts. Amsterdam: De bezige bij, 2011. 132 p. ISBN 978-90-234-6282 8.

Wanneer F. Bordewijk in 1946 zijn tweewekelijkse letterkundige kroniek begint te publiceren in het *Utrechtsch nieuwsblad* en daarin vooral het contemporaine Nederlandstalige proza op de voet volgt, is de schrijver van onder meer *Bint* en *Karakter* een gerenommeerd auteur. Over dat proza oordeelt hij dikwijls uiterst negatief, niet het minst vanwege stilistische en compositorische gebreken, een tekort aan suggestiviteit door te veel explicatie, inhoudelijke onbeduidendheid en het ontbreken van originaliteit en fantasie. De enige remedie tegen de algehele malaise van het proza zag Bordewijk in vernieuwende impulsen van een jonge generatie, een vernieuwing die gelegen was, zo wist hij, in een moeilijk genre waar de Nederlander een geringe dispositie voor heeft: het surrealisme. Het is dat tegendraadse genre dat Bordewijk in een tijd waarin het proza gedomineerd werd door realistische conventies negen jaar lang in zijn kronieken uiteenzet, toelicht en krachtig promoot. Die kronieken

kunnen tevens beschouwd worden als een poëtische zelfrechtvaardiging. In bijvoorbeeld *De wingerdrank* (1937), *Vertellingen van generzijds* (1950) en *Studiën in volksstructuur* (1951) bundelde Bordewijk immers verhalen waarop zijn surrealismeconcept volledig van toepassing is. In dat concept is de rationele wijze waarop een irreële wereld in een hecht gestructureerde tekst gestalte krijgt een kernaspect op grond waarvan Bordewijks surrealisme nader te typeren is als *gecontroleerd* of *rationeel*. Voorts kenmerkt dit literaire surrealisme zich door de bezieling van het levenloze en de ‘verdinglijking’ van de mens, en het diffuse onderscheid tussen realiteit en irrealiteit.

Deze korte uiteenzetting vindt haar rechtvaardiging in het gegeven dat het dit surrealisme is op grond waarvan Willem Frederik Hermans en Bordewijk elkaar brieven gaan schrijven. Het vormt tevens de essentie van *Een onmiskenbare verwantschap*, de briefwisseling tussen Hermans en Bordewijk, die op 17 juni 2011 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag werd gepresenteerd. Het bestaan van die correspondentie onthulde Hermans in 1979 in een artikel waaruit ook bleek, gelet op de daarin opgenomen citaten uit Bordewijks brieven, dat de briefwisseling tussen 1944 en 1965, het jaar van Bordewijks overlijden, plaatsvond.¹ Die paar citaten waren intrigerend genoeg – ‘inderdaad, er zijn sporen van sadisme te vinden: ontzag voor de wrede en perfecte misdaad, voor de onmenselijke tucht.’ – maar pas door de overdracht in 2005 van het archief-Bordewijk aan het Letterkundig Museum kwam de publicatie van deze correspondentie in zicht, althans van wat daarvan bewaard is gebleven. *Een onmiskenbare verwantschap* bevat eenendertig brieven van Bordewijk aan Hermans, zeventien van Hermans aan Bordewijk en één van Hermans aan mevrouw Bordewijk-Roepman. De omvang van de brieven varieert van een enkele alinea tot vier bladzijden. De correspondentie, die dus meer dan twintig jaren omvat, kent veel intervallen (bijvoorbeeld: de brief die volgt op een schrijven uit 1949 is van 1954) en enige hiaten, lacunes door niet bewaard gebleven brieven waaraan gerefereerd wordt. Na iedere brief volgt de annotatie, die zonder meer een adequate verantwoording is van biografische en literair-historische data en feiten. In een nawoord geven de bezorgers, Marsha Keja en Arno Kuipers, een verhelderende impressie van het literaire kader, waarin terecht het accent wordt gelegd op wat in de belangrijkste brieven centraal staat: de ideeën over het surrealisme die Bordewijk met zijn zevenendertig jaar jongere collega deelde. Een korte verantwoording van deze leeditie, een bibliografie en een bijzonder handig register van personen, zaken en titels met verwijzing naar de plaats in het *Verzameld werk* van Bordewijk en de *Volledige werken* van Hermans voor zover verschenen, completeren deze uitgave.

Wat onmiddellijk opvalt is dat de stijl van deze brieven, en dan vooral die van Bordewijk, excelleert in een ingetogen vormelijkheid. Ofschoon Hermans en Bordewijk elkaar zeker tien keer hebben ontmoet tijdens bijeenkomsten die door Hermans meestal als uiterst stroef en ongemakkelijk werden ervaren, wordt er nimmer getutoyeerd, blijft de aanhef al die jaren onveranderlijk dezelfde (zeer geachte heer Bordewijk, zeer geachte heer Hermans), en krijgt ‘Mevrouw Hermans’ regelmatig de groeten. De inhoud van de correspondentie is minder statisch. Ze wordt in 1944 begonnen door de drieëntwintigjarige student fysieke geografie Hermans, wie het niet aan lef ontbreekt als hij de reactie op enige aan uitgeverij Meulenhoff voorgelegde manuscripten – imitatie van Bordewijk, waarschijnlijk van *De wingerdrank*, raakt aan plagiaat – aanvecht. Hij richt zich dan in een brief tot degene die daarover het beste kan oordelen met de vraag of hij die manuscripten wil lezen. Bordewijk stemt toe, signaleert de nodige gebreken, geeft aan dat er

¹ W.F.Hermans, ‘Bordewijk’s jeugdportret’. In: *NRC-Handelsblad*, 23 maart 1979.

van 'onduldbare navolging' geen sprake is, maar ziet wel enige verwantschap en stelt getroffen te zijn door het 'surrealisme' van het verhaal 'Atonale', dat in de tweede druk van de bundel *Moedwil en misverstand* (1961) werd opgenomen. Drie jaar later, in 1947, is het weer Hermans, dan redacteur van *Criterium*, die het initiatief neemt en Bordewijk met klem verzoekt proza af te staan voor zijn tijdschrift omdat 'U onder de schrijvers van gevestigde naam een figuur bent, die naar het mij voorkomt van veel belang is voor de literaire richting die ik in *Criterium* voorsta'. Met die richting wordt ongetwijfeld het droomverhaal bedoeld waartoe 'Dokter Klondyke' behoort, dat Hermans in 1946 in *Criterium* opnam en dat Bordewijk in 1947 in het *Utrechtsch nieuwsblad* besprak als een proeve van geslaagd literair surrealisme.

Hoezeer Bordewijk en Hermans elkaar vonden in hun literaire congenialiteit blijkt eveneens uit beider preoccupatie met de grenzen tussen hoge en lage literatuur, een gegeven waar de bezorgers niet op ingaan. In dat opzicht zetten de correspondenten de elitaire traditie voort die zo manifest was tijdens het interbellum.² Wanneer Bordewijk bijvoorbeeld Hermans' werk kwalificeert als 'niet speculerend op de massa', antwoordt Hermans met grote instemming dat die karakterisering ook opgaat voor de literatuur van Vestdijk en...Bordewijk. Voor zowel Bordewijk als Hermans bestaan er twee soorten auteurs: de schrijvers die nodig zijn 'voor een volk', die concessies doen aan de algemene smaak, die inspelen op mode en commercie, en de schrijvers die, in de woorden van Bordewijk, nodig zijn 'voor een letterkunde'. Het zijn uiteraard alleen de schrijvers uit de tweede categorie die in staat zijn met hun originaliteit het proza te vernieuwen en op Europees peil te brengen. Dat de weg daartoe voor slechts een selecte groep lezers te volgen is, maakt Bordewijk Hermans nog eens duidelijk als hij diens verhalenbundel *Paranoia* (1953) gelezen heeft. Met die publicatie, aldus Bordewijk, zou de huidige Nederlandse literatuur in het buitenland moeten worden ingeleid: 'Al is dit niets voor de grote massa, in een groot taalgebied zoudt U m.i. toch een ruime kring van intelligente lezers kunnen hebben, en zeker behoren te hebben. U zijt zonder de minste twijfel onder onze jonge prozaïsten de belangrijkste, en dan nog bovendien van de belangrijkste de jongste!'

Bordewijks waardering voor Hermans wordt in de briefwisseling allengs in superlatieven uitgedrukt, wat hij overigens ook publiekelijk deed in zijn kronieken. 'U zijt een groot schrijver in een land van middelmatige letterkunde' luidt het oordeel in 1964 en kort voor zijn dood schrijft hij Hermans: 'Oud en jong dooreen genomen zijt U onze grootste levende schrijver.' En daarmee had Hermans voor Bordewijk de plaats ingenomen van Vestdijk, over wie Bordewijk zich eerder in dezelfde bewoordingen had uitgelaten.

Naarmate de briefwisseling vordert, wordt Bordewijks waardering voor Hermans' werk onvoorwaardelijker. Het omgekeerde doet zich niet in die mate voor. Weliswaar is Hermans bewondering voor Bordewijks surrealistische verhalen groot, met name voor 'De fruitkar' uit *Vertellingen van generzijds*, dat met een voorwoord van hem in 1984 apart zou worden uitgegeven. Toch verandert Hermans' nederige bewondering gaandeweg in vrijmoedige kritiek, daartoe overigens uitgenodigd door Bordewijk. Die krijgt dan bijvoorbeeld te lezen dat de bezieling van het levenloze in zijn proza veel geslaagder is dan de evocatie van personen:

² Daarover Erica van Boven, ' "Laat ons het geestelijk leven": de elite en de publieksliteratuur in het interbellum'. In: Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum 2009, p. 45-70.

Men bemerkt in Uw proza een soort verlegenheid (die soms plotseling overgaat in te grote bruutheid) tegenover de levende dingen. [...] Er is in uw verhalen altijd een voelbare discrepantie tussen de dikwijls geniaal beschreven dode stof en een niet erg overtuigende weergave van de psychische materie. Ik zou zelfs willen zeggen: een schrille tegenstelling. Zo gewoon en zelfs soms op een antipathieke manier gewoon als de mensen zijn, zo vreemd en diep doordacht is de omgeving waarin zij optreden.

In de volgende brief reageert Bordewijk laconiek: 'In elk geval is het een feit dat in mijn verhalen dikwijls de stof overheerst, of de stoffering: het ding, resp. entourage. Maar is dit een fout, of minstens een tekortkoming? Men kan voor de variatie de wereld wel eens anders bezien, de stof interessanter vinden dan de individu, de achtergrond naar voren halen.' Dat de hier bijeengebrachte brieven een nieuw licht werpen op twee van de grootste literatoren van de twintigste eeuw, zoals wordt gesteld in de flaptekst, lijkt me een overdreven bewering. Zo kunnen alle in *Een onmiskenbare verwantschap* gedane uitspraken van Bordewijk over literatuur en kritiek in het algemeen en over het werk van Hermans in het bijzonder beschouwd worden als een fraaie bevestiging van Bordewijks poëtische principes, zoals die eerder beschreven zijn.³ Dat geldt niet alleen voor een onderwerp als het surrealistische genre, maar ook voor onderwerpen die niet in deze bespreking aan de orde zijn gekomen, zoals zijn instemming met de wijze waarop Hermans in zijn *Mandarijnenbrochures* letterkundige reputaties attaqueerde en Bordewijks terughoudendheid in het levensbeschouwelijke. De uitspraken van Hermans zijn eveneens moeiteloos te relateren aan zijn becommentarieerde literatuuropvattingen.⁴

Universiteit Utrecht

Uit: *Spiegel der letteren* 53 (2011), nr. 4

³ Zie Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996, p. 11-55 en p. 198-211.

⁴ Zie Willem Gerard Glaudemans, *De mythe van het tweede hoofd. De literatuuropvattingen van W.F. Hermans, 1945-1964*. Utrecht 1990.